

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 378.147:364-3:316.334.2

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16652962>

Волонтерська діяльність як чинник професійного становлення та розвитку громадянського суспільства в умовах соціальних трансформацій

Пугач Сергій Сергійович

доктор педагогічних наук,
професор кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін,
Вінницький навчально- науковий інститут економіки,
Західноукраїнський національний університет,
<https://orcid.org/0000-0001-8757-6974>

Візнюк Інесса Миколаївна

доктор психологічних наук,
професор кафедри психології та соціальної роботи,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
<https://orcid.org/0000-0001-6538-7742>

Пайкуш Маріанна Андріївна

доктор педагогічних наук, професор кафедри біофізики,
Львівський національний медичний університет,
<https://orcid.org/0000-0003-3637-7902>

Долинний Сергій Сергійович

доктор філософії (PhD), доцент кафедри психології та соціальної роботи,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
<https://orcid.org/0000-0003-3555-5818>

Прийнято: 18.07.2025 | Опубліковано: 29.07.2025

Анотація. У статті розглядається волонтерська діяльність як важливий чинник професійного становлення молоді та розвитку громадянського суспільства в умовах соціальних трансформацій. Волонтерство розглядається як форма неформальної освіти, що сприяє розвитку лідерських якостей, емпатії, комунікативних навичок і здатності до самоорганізації. Окреслено перспективи розвитку волонтерських механізмів в умовах війни та посткризового відновлення, що підсилює актуальність теми в контексті формування демократичних цінностей та соціальної відповідальності. **Мета статті** – проаналізувати волонтерську діяльність як складову громадянської сфери, ґрунтуючись на сучасних концепціях про солідарність і демократичну інтеграцію. Волонтерство визначено як добровільну, безоплатну соціально орієнтовану діяльність, що має глобальне значення для розвитку навичок, громадянської участі та доброго врядування. Активізований подіями сучасності український волонтерський рух, проявив унікальну мобілізаційну силу, ставши відповіддю на інституційну недосконалість. Він не лише підтримав армію і переселенців, а й забезпечив розвиток професійного становлення молоді. **Методи.** У дослідженні використано теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення), емпіричні (спостереження, анкетування, інтерв'ювання) та методи якісного й кількісного аналізу. **Результати.** Волонтерство розглядається як інструмент зміцнення демократії та професійного становлення студентів, особливо у соціальнопсихологічних спеціальностях. Участь у волонтерських програмах сприяє розвитку ключових особистісних якостей і практичних навичок,

що підвищує конкурентоспроможність на ринку праці. Волонтерська діяльність у ЗВО набуває освітнього значення, охоплюючи різноманітні напрями – від соціальної допомоги до екологічних ініціатив. Її євроінтеграційна вагомість підкреслює необхідність інноваційного підходу до студентського волонтерства як складової підготовки фахівців соціономічного профілю. **Висновки.** Волонтерство студентів є освітньою інновацією та стратегічним ресурсом розвитку громадянського суспільства, ефективність якого забезпечується інтеграцією в освітній процес, урахуванням регіональної специфіки та належним нормативно-правовим забезпеченням.

Ключові слова: волонтерська діяльність, студентська молодь, громадянська активність, професійна підготовка, соціальні ініціативи та соціальна згуртованість.

Volunteer Activity as a Factor in Professional Development and the Growth of Civil Society in the Context of Social Transformations

Puhach Serhii Serhiyovych

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Jurisprudence and Humanitarian Disciplines of Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Economics, Western Ukrainian National University,

<https://orcid.org/0000-0001-8757-6974>

Vizniuk Inessa Mykolaivna

Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology and Social Work, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo

Kotsiubynskyi, <https://orcid.org/0000-0001-6538-7742>

Paikush Marianna Andriivna

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Biophysics,
Lviv National Medical University, <https://orcid.org/0000-0003-3637-7902>

Dolynnyi Serhii Serhiyovych

doctor of philosophy (PhD), senior lecturer at the Department of Psychology
and Social Work, Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University,
<https://orcid.org/0000-0003-3555-5818>

Abstract. *The article examines volunteer activity as an important factor in the professional development of youth and the growth of civil society in the context of social transformations. Volunteering is viewed as a form of non-formal education that promotes the development of leadership qualities, empathy, communication skills, and the ability to self-organize. The paper outlines prospects for the development of volunteer mechanisms in times of war and post-crisis recovery, emphasizing the relevance of the topic in the context of fostering democratic values and social responsibility. The purpose of the article is to analyze volunteer activity as a component of the civic sphere, based on modern concepts of solidarity and democratic integration. Volunteering is defined as voluntary, unpaid, socially-oriented activity of global importance for the development of skills, civic participation, and good governance. The Ukrainian volunteer movement, intensified by current events, has demonstrated unique mobilization power in response to institutional deficiencies. It has not only supported the military and internally displaced persons but also contributed to the professional development of youth. **Methods.** The study uses theoretical methods (analysis, synthesis, generalization), empirical methods (observation, questionnaires, interviews), as well as qualitative and quantitative analysis. **Results.** Volunteering is considered a tool for strengthening democracy and fostering students' professional development, particularly in socio-psychological specializations. Participation in volunteer programs contributes*

*to the development of key personal qualities and practical skills, enhancing competitiveness in the labor market. Volunteer activity in higher education institutions is gaining educational significance, encompassing a wide range of areas—from social assistance to environmental initiatives. Its European integration value highlights the need for an innovative approach to student volunteering as part of training for professionals in the socioeconomic sphere. **Conclusions.** Student volunteering is an educational innovation and a strategic resource for the development of civil society, whose effectiveness is ensured through integration into the educational process, consideration of regional specificities, and appropriate regulatory and legal support.*

Keywords: *volunteer activity, student youth, civic engagement, professional training, social initiatives, social cohesion.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах соціальних трансформацій, спричинених війною, економічною нестабільністю та кризою інституцій, волонтерська діяльність набуває особливого значення як інструмент професійного становлення та розвитку громадянського суспільства. Вона виступає не лише формою соціальної участі, а й джерелом практичного досвіду, що сприяє формуванню ключових компетентностей, зокрема для фахівців соціальної сфери, педагогів, психологів та менеджерів соціокультурної діяльності. Волонтерство дозволяє молоді, особливо студентам, інтегруватися в реальні соціальні процеси, розвивати лідерські якості, навички комунікації, емпатії та відповідальності. Участь у волонтерських ініціативах сприяє формуванню громадянської ідентичності, активізації соціального капіталу та зміцненню демократичних цінностей.

Особливої актуальності тема набуває в контексті українського досвіду, де волонтерський рух став відповіддю на інституційну неспроможність держави у кризові періоди. Події Революції Гідності та війна на Сході України продемонстрували здатність волонтерських спільнот мобілізувати ресурси,

підтримувати армію, допомагати переселенцям та формувати нові соціальні практики. Дослідження волонтерської діяльності як чинника професійного становлення та розвитку громадянського суспільства є актуальним у розумінні механізмів соціальної згуртованості, формуванні нових моделей зайнятості та трансформації освітнього простору [1–5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Волонтерство нині розглядається (О. Біда, А. Чичук, О. Сироєжко) як ефективний засіб соціалізації, що формує моральні, етичні та громадянські якості [2]. Серед основних критеріїв волонтерської діяльності відрізняють (І. Візнюк, С. Долинний, К. Волохата, О. Ромашук) такі форми добровільної роботи: власна ініціатива, суспільно корисний характер, безоплатність, діяльність у вільний час, відсутність політичного забарвлення [3].

Науковці С. Пугач, І. Візнюк, С. Долинний, Г. Бреславська зазначають, що волонтерська діяльність є потужним інструментом розвитку професійної компетентності працівників, особливо в соціальній, освітній, медичній та громадській сферах [7, 8]. Л. Романкова і О. Трубнікова стверджують, що волонтерство сприяє формуванню таких компетентностей: комунікативної (шляхом взаємодії з різними соціальними групами), організаторської (участь у проектному менеджменті, логістиці, координації), соціальної (в контексті емпатії, відповідальності, етичної поведінки), психологічної стійкості (робота в кризових умовах, з вразливими групами) [9, 10]. А. Дворська зазначає, що волонтерська діяльність є чинником формування громадянської культури [5]. Автори Н. Anheier і L. Salamon пропонують типологію волонтерських моделей, яка враховує рівень участі, мотивацію, правове регулювання та культурні особливості [1]. Б. Лазоренко розкриває сутність само- і взаємодопомоги в опануванні ветеранами та волонтерами щодо посттравматичних стресових станів при поверненні до мирного життя [6].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми.

Американський соціолог Дж. Александер наголошує на потребі нової концепції громадянського суспільства як громадянської сфери – світу цінностей та інституцій, що поєднує соціальну критику і демократичну інтеграцію, ґрунтуючись на солідарності та етиці ставлення до незнайомих людей. У статті використано цей підхід для трактування волонтерської діяльності як елемента громадянської сфери [3, 5, 10].

Волонтерство, згідно з ООН та законодавством України, визначається як добровільна, соціально орієнтована, безоплатна діяльність, спрямована на загальне благо. Враховуючи спільні риси у термінах «волонтерство» та «волонтерська діяльність», їх можна розглядати як синоніми. Волонтерство виступає як глобальна форма соціальної участі, що поєднує взаємодопомогу, самодопомогу і солідарну активність у громадах і світовій спільноті. В доповіді програми Волонтерів ООН «Стан світового волонтерства» волонтерство визначено як додатковий ресурс для розвитку навичок, участі та забезпечення доброго врядування. Зазначено його роль як ключового каналу громадянської взаємодії від місцевого до глобального рівнів, особливо в умовах децентралізації та зростання громадської участі [3, 5, 7].

Метою статті є обґрунтування волонтерської діяльності як чинника професійного становлення та розвитку громадянського суспільства в умовах соціальних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні волонтерський рух набув особливої сили наприкінці 2013 – початку 2014 року у відповідь на зовнішню загрозу, мобілізуючи громадянське суспільство для підтримки армії, переселенців та окупованих територій. Така форма активності має свою специфіку, відмінну від світової практики, але водночас вписується в глобальний контекст як інноваційний внесок у розвиток волонтерства. Традиційно волонтерською діяльністю зазвичай вважають добровольчу допомогу

постраждалим від воєнного конфлікту – мирному населенню, військовим та переселенцям. Особливої активності ініціативи набули у 2014–2015 роках, що було зумовлено унікальними суспільними подіями та особливостями української культури солідарності [3, 4, 8, 9, 15].

Багато лідерів волонтерського руху прагнуть до організаційної впорядкованості та координації, розуміючи, що ефективна допомога потребує спеціалізації за видами діяльності чи цільовими групами. Волонтери, які працюють із військовими в зоні військових дій, дедалі більше уваги приділяють логістичним рішенням і підвищенню ефективності. Більшість учасників волонтерських ініціатив, активних із часів Революції гідності, прийшли з інших сфер діяльності, що засвідчує як слабкість традиційних громадських організацій, так і силу громадянської мобілізації під тиском зовнішніх викликів.

Є. Головаха відзначає, що волонтерство змінило ставлення українців до щастя, наблизивши його до допомоги іншим. Е. Лібанова вбачає в ньому альтернативу патерналізму – форму дії громадян, які не сподіваються на владу, а беруть відповідальність. Ентузіазм українського волонтерства став несподіванкою навіть для міжнародних експертів [1, 5, 7, 11].

У звіті НІСД волонтерський рух України розглядається як відповідь на зовнішню агресію, що має власну динаміку, але водночас вписується у професійні практики громадянського активізму. Волонтерська діяльність є не лише формою громадянської участі, а й потужним інструментом професійного становлення, особливо для молоді та фахівців соціальної сфери. Її значення підтверджується як теоретичними дослідженнями, так і практичним досвідом освітніх закладів України (табл. 1).

Таблиця 1

Ключові компетентності студентів у волонтерській діяльності в ЗВО

Компетентності	Характеристика
1	2
Практичне засвоєння професійних компетентностей	Волонтерство дозволяє студентам застосовувати теоретичні знання у реальних соціальних умовах
	Участь у соціальних проєктах сприяє формуванню навичок комунікації, емпатії, лідерства, відповідальності
	Джерело самоактуалізації, що дозволяє майбутнім фахівцям усвідомити свою професійну місію
Розвиток професійної ідентичності	Волонтерська діяльність сприяє професійному самовизначенню, особливо на ранніх етапах навчання
	Формування ціннісних орієнтирів, пов'язаних із гуманізмом, солідарністю та соціальною відповідальністю
	Волонтерство як усвідомлене розуміння студентами специфіки майбутньої професії, зокрема в соціальній роботі, педагогіці, психології
Інтеграція в освітній процес	Волонтерська практика є складовою професійної підготовки у багатьох ЗВО України
	Напрями спрямованості: ознайомлюючий, соціально-педагогічний, організаційно-відпочинковий, виробничий тощо
	Розвиток дуальної освіти, поєднуючи формальне навчання з неформальним досвідом
Громадянська активність як професійна якість	Волонтерство формує громадянську позицію, що є важливою складовою професійної етики
	Участь у волонтерських ініціативах розвиває здатність до самоорганізації, критичного мислення та адаптивності
	Фахівець має бути не лише компетентним, а й соціально чутливим

В умовах війни та соціальних трансформацій в Україні волонтерський рух набуває особливого значення як механізм громадянської мобілізації, соціальної

підтримки та професійного становлення. Яскравим прикладом цього процесу є активна участь студентів закладів вищої освіти у волонтерських ініціативах міста Вінниці. Зокрема, діяльність ВОМЦ «Квадрат», БФ «Подільська громада», ГО «Молодіжна біржа праці» та «Новий Акрополь» демонструють, як молодь інтегрує волонтерство у власну освітню траєкторію, поєднуючи теоретичне навчання з практичною громадянською активністю. Спільноти доповнюють одна одну тематично, охоплюючи освітні, гуманітарні та підприємницькі аспекти, що створює сильний простір для міжорганізаційної взаємодії та розширення студентських волонтерських проєктів. Вони створюють мультиформатний молодіжний простір, що розвиває активність, творчість і громадську участь здобувачів освіти. Це приклади активних громадських осередків, що інтегрують молодь у процеси соціального розвитку через волонтерство, освіту та підтримку ініціатив [2, 4, 6, 12].

Отже, волонтерська діяльність є мультифункціональним ресурсом, що поєднує освітню, соціальну та професійну складові. Вона не лише готує фахівця до роботи, а й формує його як активного учасника громадянського суспільства. Основні мотиви участі у волонтерстві: громадянська відповідальність, моральні переконання, бажання самореалізації та допомоги іншим. Серед бар'єрів – 37% громадян відзначають обмеженість особистих ресурсів як головну причину неучасті [2, 3, 5, 8].

Волонтерський рух в Україні, що активізувався під час Євромайдану, трансформувалася у потужну силу протистояння зовнішній агресії, допомоги військовим та переселенцям. Через неефективність державних структур, саме волонтери забезпечили критичні потреби армії та громадян, часто через неформальні ініціативи. Згодом цей рух набув ознак інституціоналізації – створено організації з формальним статусом, співпрацею з державою та міжнародними партнерами [2, 4, 9, 10, 14].

У міжнародній практиці волонтерство визнається важливим ресурсом розвитку демократії, тому отримує інституційну підтримку – від захисту прав волонтерів до розвитку відповідної інфраструктури. Напр., у Німеччині досвід волонтерства є цінним для працевлаштування: роботодавці цінують навички комунікації, співпраці, самопожертви та спеціальні знання, які часто набуваються саме через волонтерську діяльність. Для студентів соціальнопсихологічних спеціальностей участь у спеціально організованих волонтерських програмах – це не лише знайомство з професійною практикою, а й спосіб формування ключових особистісних якостей, таких як емпатія, толерантність, відповідальність та командна взаємодія. Волонтерство у ЗВО є ефективним інструментом професійного становлення майбутніх працівників. Серед основних напрямів волонтерства: освітня робота, допомога дітям і молоді, підтримка у медичних та соціальних закладах, захист довкілля. Участь понад 100 млн європейців у волонтерській діяльності свідчить про її значущість у контексті євроінтеграційного поступу України. Щоб відповідати викликам часу, волонтерська активність студентів має бути інноваційною, здатною випереджати соціальні запити, а сама волонтерська діяльність – усвідомлюватися як фундаментальний компонент підготовки фахівців соціономічних професій [2, 5].

Рис. 1. Волонтерська діяльність студентів освітньої траєкторії

Волонтерство в міжнародному вимірі є унікальним індикатором соціального капіталу, громадянської активності та культурних цінностей різних країн. Початкові порівняння демонструють, що специфіка волонтерських практик залежить від історичного досвіду, рівня демократизації, інституційної підтримки та мотивацій громадян. Такий аналіз дозволяє не лише виявити ефективні підходи до розвитку волонтерства, а й сприяти транснаціональному обміну досвідом, формуванню адаптивних стратегій громадянської участі та зміцненню глобальної солідарності [1, 3, 9, 13].

Волонтерська діяльність студентів є унікальним освітнім ресурсом, що поєднує навчання, соціальну дію та професійне становлення. Вона дозволяє інтегрувати теоретичні знання у реальні соціальні контексти, формуючи компетентного, відповідального та соціально активного фахівця. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям дуальної освіти, де практична діяльність є рівнозначною складовою освітнього процесу. Студенти набувають ключових компетентностей: комунікації, емоційної регуляції, лідерства, критичного мислення. Волонтерство сприяє формуванню професійної ідентичності, мотивації до самореалізації та соціальної відповідальності. Практика у волонтерських проєктах дозволяє засвоїти етичні принципи професійної діяльності та розвивати навички роботи з різними соціальними групами [2, 5, 7].

Таким чином, волонтерська діяльність для студента – це простір особистого зростання та набуття практичного досвіду, особливо важливого для майбутніх соціальних працівників. Практика включає участь у роботі соціальних служб, закріплення теоретичних знань, формування професійних навичок, мотивації та розуміння таких понять як милосердя, альтруїзм, благодійність. Студенти вивчають історію волонтерства, сучасні моделі соціально-педагогічної роботи та технології менеджменту соціокультурної діяльності. Практика сприяє розвитку громадянської позиції, критичного мислення, здатності до самооцінки й застосування знань у професійному контексті.

Результати подальших соціологічних досліджень свідчать про регіональну диференціацію у сприйнятті волонтерського руху, що необхідно враховувати при формуванні державної політики. На Заході України підтримка волонтерства значно вища, ніж на Сході, що вимагає адаптивних стратегій розвитку волонтерства з урахуванням локального контексту.

Дослідження Інституту соціології НАН України засвідчують, що волонтерський рух в Україні є унікальним суспільним явищем із високим рівнем громадської підтримки, особливо після початку війни на Сході. Довіра до волонтерів ($3,48 \pm 1,52$) є найвища серед соціальних інституцій, хоча сприйняття їхньої ролі має виражену регіональну специфіку: найбільшу підтримку – на Заході країни, найменшу – на Донбасі, що свідчить про потребу врахування регіональних відмінностей при формуванні стратегій розвитку волонтерства [1, 4, 8].

Водночас, незважаючи на активізацію волонтерського руху, нормативна база залишається фрагментарною та недостатньо адаптованою до сучасних викликів. Нормативно-правове забезпечення діяльності волонтерів залишається недосконалим: законодавчі зміни здебільшого торкаються функціонування громадських організацій, а не конкретної волонтерської практики. Законодавчі ініціативи здебільшого стосуються загальних аспектів діяльності громадських організацій, а не специфіки волонтерської практики студентів. Необхідне оновлення правових механізмів, що регулюють освітнє волонтерство, зокрема в контексті професійної підготовки у ЗВО.

Висновки. Отже, волонтерська діяльність студентів є не лише освітньою інновацією, а й стратегічним ресурсом розвитку громадянського суспільства. Її ефективність залежить від інтеграції в освітні програми, врахування регіональних особливостей та створення належного нормативно-правового поля.

В умовах масштабних соціальних викликів, зокрема війни, волонтерська діяльність набуває стихійного, але масового характеру, що водночас створює потребу в структурованості та координації. Навіть ті, хто не розглядає

волонтерство як постійну професійну діяльність, прагнуть до організаційної упорядкованості, адже саме вона забезпечує ефективність, сталість і цільовість допомоги. Організаційна упорядкованість волонтерської діяльності є не просто управлінською потребою, а стратегічною умовою ефективної допомоги. Самоорганізація, спеціалізація та координація дозволяють волонтерам досягати більшого впливу, навіть якщо вони не є професійними активістами, що водночас є викликом для громадянського суспільства, яке має переосмислити свої функції, структури та механізми залучення.

Подальші перспективи розвитку волонтерської діяльності в контексті ефективності та структурної координації охоплюють дослідження стратегічної моделі волонтерства, в якій кожен учасник є не просто добровольцем, а агентом соціальних змін.

Список використаних джерел

1. Anheier H., Salamon L. Volunteering in Cross-National Perspective: Initial Comparisons. *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprot Sector Project*. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 2001. № 10. 20 p.

2. Біда О. А., Чичук А. П., Сироєжко О. В. Волонтерська діяльність як соціально-педагогічний феномен соціального становлення особистості. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. 2021. №14(3). С. 164–171.

3. Візнюк І.М., Долинний С.С., Волохата К.М., Ромащук О.І. Психокорекційна програма підвищення рівня посттравматичного зростання у волонтерів в умовах воєнного часу. *Вісник науки та освіти*, 2024. 1(19). С. 750–759. Режим доступу: <https://surl.li/agwveh>

4. Візнюк І.М., Долинний С.С., Сорочан М.П., Марцев О.М. Позитивний досвід посттравматичного зростання в організації волонтерської діяльності. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2023. 2(11). С. 5–14. Режим доступу: <https://surl.li/qmtzav>

5. Дворська А. О. Волонтерська діяльність як чинник формування громадянської культури. Серія: Педагогічні науки. *Наукові записки*. 2025. №217. С. 100-103. Режим доступу <https://surl.li/ohrrlu>
6. Закон України «Про волонтерський рух». 2010. Режим доступу: <https://surl.li/ppesjh>
7. Закон України «Про волонтерську діяльність». 2011. Режим доступу: <https://surl.lu/ejphyn>
8. Крижановська Т. Волонтерський рух на Харківщині: проблеми та перспективи. *Управління розвитком*. 2010. № 7(83). С. 123–124.
9. Лазоренко Б. Само- і взаємодопомога в опануванні ветеранами та волонтерами посттравматичних стресових станів при поверненні до мирного життя. *Проблеми політичної психології*, 2021. 24(1). С. 134–146. Режим доступу: <https://surl.li/aptshc>
10. Лозовицький О. Молодіжне лідерство і волонтерство в Україні. Режим доступу: <https://surl.li/rwcpmz>
11. Пугач С., Візнюк І, Долинний С. Аналіз ефективності розроблених процедур та політик в сфері громадського здоров'я для підвищення резильєнтності волонтерів під час воєнного конфлікту. *Суспільство та національні інтереси*, 2024. 1(1). С.70–80. DOI: <https://surl.li/suzuvh>
12. Пугач С.С., Візнюк І.М., Долинний С.С., Бреславська Г.Б. Волонтерська діяльність у розвитку професійної компетентності працівників. *Актуальні питання у сучасній науці*, 2023. 7(13). С. 673–685. DOI: <https://surl.li/anafqj>
13. Романкова Л. Волонтерська діяльність як складова формування моральних цінностей студентської молоді. *Вища освіта України*. 2015. 4. С. 54–60.
14. Слущкий Я. Соціалізація студентів коледжу за допомогою участі у волонтерській діяльності. *Молодь і ринок*. 2018. № 4 (159). С. 41–44.

15. Трубнікова О. А. Волонтерство як форма соціальної активності особистості. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2009. 7 (20). Ч. 2. С. 205–209.